

(Fredrik Elfving, Olika verldsåskådningar. *Finsk Tidskrift* 3/1884, 161–180.

Julkaistu uudelleen kokoelmassa *Siveysoppi ja uskonnonopetus. Katsomus-, koulutus- ja kulttuuripoliittinen kiista 1900-luvun alussa*. Toim. Tuukka Tomperi. *Filosofia.fi*, Eurooppalaisen filosofian seura ry, Tampere 2013. <<http://filosofia.fi/siveysoppi>>)

Fredrik Elfving

Olika verldsåskådningar.

De lärda tyckas vara ense om att all religion leder sitt upphof från denna känsla, som menniskan beständigt erfar, att hon står under inflytande af makter utom henne, makter hvilka verka oberoende af hennes vilja och hennes tillgöranden och hvilka hon derfor måste böja sig för. Ofverallt röner vilden detta inflytande. Dag och natt omvexla med hvarandra, den ena årstiden aflöser den andra, solsken följer på regn, plantorna växa, frukterna mogna utan hans förvållande. Bäst han lefver i stilla ro, kommer der en storm och bortsopar hans boning, blixten dödarhans närmaste, en öfversvämning dränker hans boskapshjordar, och hanmåste med Salomo utbrista: »allt ar fåfängligt». Sig sjelf och sina likar ser han underkastade samma förändring och förgänglighet som de andra lefvande varelserna: åldrarna följa på hvarandra och döden undgår ingen. Och han ödmjucar sig inför dessa makter, gentemot hvilka han ingenting förmår.

Liksom barnet personifierar han de yttre naturföremålen. Solen, månen och stjernorna bli för honom lefvande varelses, beslägtade med honom sjelf, men högre, oåtkomliga. De olika årstiderna äro perioder för olika herskare i naturen. Blåsten är ett osynligt väsende eller andedrägten af en väldig herskare, kanhända af den samma, som från molnen nedslungar ljungelden till jorden. Bakom hvarje, äfven det allmännaste naturföremål gömmer inbillningen ett lefvande väsen. Elden, berget, skogen, källan, hafvet, allt framstår för urfolkens fantasi oskiljaktigt förknippadt med något lefvande och verkande, med en gudomlighet af högre eller lägre slag.

Vårt nyktra betraktelsesätt gör att vi icke med tillräcklig liflighet kunna tänka oss in i en dylik verldsåskådning, men barnets uppfattning och lekar kunna förhjelpa oss till en något så när begriplig föreställning derom. Vi se barn leka med

161

de otroligaste föremål. De låta trästickor och stenar föra långa, förnuftiga samtal med hvarandra, de bespisa dem med de läckraste rätter i form af lera och sand, de älska och omhulda dem på det ömmaste samt sörja djupt då de på något sätt skadas. För oss

fullvuxna förbli dessa leksaker ständigt hvad de egentligen äro, och äfven om vi för en stund deltaga i barnens lekar och gå in i deras tankegång, så behöfva vi icke mer än ett ögonblicks eftertanke för att inse att allt blott är en lek. För barnet är det deremot fullt allvar. Barnet vet mycket väl, om man anställer ett ordentligt förhör, att en grankotte är något annat än en ko och en trädocka något annat än en prins, men när det en gång sagt, »den här grankotten är en stor och vacker ko» eller »den här dockan är en prins», så är detta vida mer än hvad vi gamla skulle kalla ett bildligt talesätt. De två olika begreppen äro då för barnets sinne oupplösligt och oskiljaktigt, fastän utan sammanblandning och förvandling förenade: den döda leksaken icke blott säges vara lefvande, utan är det verkligen. På samma sätt tänkte man sig i mensklighetens barndomsdagar bakom den verld man med sina sinnen uppfattade en annan icke mindre verklig verld. Det tyckes nästan som om alla folk i sin utveckling skulle hafva genomgått ett dylikt stadium. Indernas och finnarnas, germanernas och grekernas äldsta mytologi och verldsåskådning öfverensstämma i sin grunduppfattning. Den ena folkstammen har haft mer fantasi, har sett mer i naturen än den andra, hos den ena framskyntar föreställningen om ett högsta väsen, som beherskar de öfriga, tydligare än hos en annan, men alla äro de ense om att betrakta den synliga verlden som ett verksamhetsfält för personliga väsen, andeväsen eller gudomligheter, enligt regeln osynliga såsom luften och okroppsliga såsom skuggan, men verkliga såsom de.

Så uppstod der vid sidan af den synliga naturen en skild osynlig verld.

Och bland dessa väsen ådrogo sig några framför andra uppmärksamhet. Vid tilldragelserna i det jemna hvardagslifvet vänjer sig sinnet lätt med en känsla af trygghet och likgiltighet, som efterhand utesluter tanken på ett skildt öfvernaturligt

162

ingripande, men alla sällan återkommande företeelser framkalla ett djupt och varaktigt intryck, i synnerhet om de äro förenade med någon direkt skada. Sa i främsta rummet mäktiga naturföreteelser: orkaner, åskväder, öfversvämningar; så störingar inom människans egen verld: vansinne, farsoter. I dessa se också alla vilda folkslag företrädesvis yttringar af de öfverjordiska makterna, vare sig att de betrakta dem som straff och hemsökelse af de mäktigaste gudarna eller såsom verkningar af skilda, ondskefulla väsen.

Sådana voro till sina grunddrag de religiösa föreställningarna hos de folkstammar, som vid vår tideräknings början begynte låta höra af sig i mellersta Europa.

Hos den gamla tidens kulturfolk, greker och romare, hade vid samma tid den forna skaran af gudomligheter råkat i misskredit. De heliga ceremonierna betraktades icke mer med vördnad, templen besöktes icke mer som förr, oraklen hade förlorat en god del af sitt anseende. I synnerhet bland de högre klasserna hade utbredt sig en anda af filosofisk scepticism, som icke ville veta af några gudar alls. Men samtidigt trodde man fullt och fast på demoner af olika slag och lyssnade begärligt till spåmän, trollkarlar, besvärjare och mager, som med föregifven kunskap om kommande ting och gemenskap med dessa andar öfversvämmade riket. Äfven tidens mest upplysta personligheter kunde icke frigöra sig från denna öfvertro.

När så kristendomen med sitt enkla, upphöjda gudsbegrepp gjorde sitt inträde i världen, hade den att kämpa mot alla dessa gudomligheter och andeväsen. Den segrade, åtminstone till det yttre. Folk efter folk läto döpa sig och hyllade den enda guden. Och ofta upprepades vid de vilda folkens omvändelse samma skådespel. En from man från södern hade under utsägliga vedermödor och med fara för eget lif predikat den nya läran och slutligen hunnit ända fram till den heliga offerlundan, der de heliga, uråldriga träden stodo och der gudarnas bilder voro uppställda. Folket väntar att gudarna skola straffa den fräcka förnekaren, men han griper djerft en yxa och hugger ned de heliga föremålen. Folket förfäras, inser att den nya guden är starkare än de gamla och låter, med sin konung i

163

spetsen, döpa sig. – Ett enkelt experiment, för att tala naturvetenskapligt, kommer ett folk att öfvergifva den tro och de gudar, som det under generationer hyllat och hvilka förut skänkt det tröst och tillfredsställelse. Det är erfarenhetens och förnuftets seger öfver den fäderneärfda tron. Det är en på empirisk väg vunnen insigt, som förändrar den religiösa åsigten.

Att denna förändring, i synnerhet när den föregåtts af en blodig underkufning, icke var synnerligen genomgripande kan man lätt förstå. De yttre formerna för gudstjensten förändrades visserligen, men föreställningen om en mängd öfvernaturliga väsen var så nära förenad med tidens allmänna åskådning, att den icke lät sig utrotas. De gamla gudarna detroniserades, men i folkets medvetande lefde de dock kvar. Dels egnade man dem sin dyrkan vid sidan af den nya guden såsom lägre gudar eller såsom helgon, dels förvandlade man dem till onda andar, och då dessa en gång fått fast fot i kristendomen, förökade de sig med otrolig hastighet, som visade huru föga de till kristendomen omvända folken hade förändrat sin verldsåskådning. Kyrkans lärare predikade emot dem och allt som stod i något slags sammanhang med de hedniska bruken, men på deras tillvara tviflade knapt någon enda af kyrkofädren. Den helige Augustinus förklarar att det synes oförskämdt att förneka deras existens. De bildade djefvulens mäktiga svit, som på allt sätt sökte komma åt de kristna.

Hela medeltiden igenom fortsattes striden mot de onda andarna. Det har blifvit sagdt att djefvulen var centrum i medeltidens verldsåskådning, och man kan knapt öfverdrifva den betydelse, som kyrkans lära och folkens fantasi i förening skänkte honom såsom en personifikation af all ondska. Läran om den eviga fördömsen – den enda som kunde tillfredsställa och tämja råa sinnen och som helt säkert gjort mycket godt genom att skrämman folk från att begå illgerningar – utrustade honom med förfärlig makt och skapade legioner af smådjeflar, som hade fullt upp att göra både på jorden och i helvetet. Icke nog med att mörksens furste i tiden frestat Eva och bragt synd och död öfver människoslägtet. Han ligger med sina englar på lur för att skada människorna under deras vandring på jorden;

164

all hans diktan och traktan går ut på att förföra så många som möjligt, så att de icke måtte blifva delaktiga af himmelrikets fröjder, utan hemfalla till honom i helvetet, der han med raffinerad grymhet far pina dem i evinnerlig eld. Händte det något ondt, så skylde man genast på djefvulen och hans anhang. Sjukdomar, olycksfall, allt ovanligt och skadligt orsakades af honom, som Vår Herre tillät att verka »för våra synders skuld». Han var så godt som allestädes närvarande och allsmäktig, han var så att säga den fjerde personen i gudomen.

I hvilken grad man slutligen familiariserat sig med djefvulen visar en liten historia, som Luther berättar om sig sjelf, från den tid han ännu var munk. I augustinerklostret plägade djefvulen föra ett förskräckligt oväsen om nätterna. En natt väckes Luther af ett fasligt buller. Han förfäras, han lyssnar, han känner igen ljuden, och då han finner att det endast är djefvulen, som är ute och bullrar, lägger han sig lugnt ned igen!

Som motvigt mot djefvulen och hans anhang uppstod en lika talrik skara goda englar af olika grader och makt från erkeenglarna vid Guds tron nedåt, klassificerade och beskrifna alldeles lika noga som teologerna i våra dagar kunna göra reda för Guds egenskaper. Dessa englar utföra å sin sida Guds befallningar, hjälpa de kristna och nedslå de otrogna. Mellan de begge slagen af andeväsen råder beständig strid, för hvilken i synnerhet menniskan är föremål. Lyckligtvis kan hon dock genom ord inverka på dem liksom på andra personer: genom sina böner kan hon beveka de goda makterna, genom besvärjelser skrämna de onda. Deraf denna, hela medeltiden genomgående tro på ordets makt; genom böner kan man förmå himmeln skänka regn eller afvända hungersnöd och farsoter, genom besvärjelser kan man drifva ut de onda andarna som vållat en sjukdom, genom bannlysning kan man aflägsna kometer och andra skrämmande järtecken. Tidigt hade också kyrkan upptäckt två verksamma medel mot de onda andarna, korstecknet och vigvattnet. Dem kunde de icke stå emot. Så till exempel hade en kristen körsven upprepade gånger vidkappkörningar blifvit besegrad af en medtäflare, som genom hednisk trolldom

165

eggade sina hästar, tills den kristne omsider förskaffade sig ett kärl med vatten, som den helige Hilarion sjelf välsignat, och vid kapplöpningen stänkte deraf på sitt spann, i följd hvaraf det flög fram med öfvernaturlig hastighet, under det motståndarens hästar skyggade, liksom skrämde af en osynlig hand. – Den ena öfvernaturliga makten var starkare än den andra.

En dylik uppfattning af verlden och naturföreteelserna var sjelffallet förenad med den gränslösaste lättrogenhet. Ännu i vår egen, jämförelsevis nyktra tid se vi de otroligaste historier komma i omlopp och vinna troende åhörare. Huru mycket mer måste icke detta hafva varit fallet på en tid, då man tänkte sig verlden uppfylld af öfvernaturliga, ofantligt mäktiga väsen. Det fans ingenting, som man icke kunde tänka sig möjligt. Erfarenheten kunde aldrig anföras mot sannolikheten af en händelse, ty hvad visade erfarenheten annat än vår egen oerfarenhet och ofullkomlighet. Var det väl tillåtet att betvivla sanningen af den heliga traditionen att englarna hemtat kyrkan i Loretto från Jerusalem därför att svaga menniskor icke mäktat utföra det? Fick man ett ögonblick

tvifla på att brödet och vinet i nattvarden förvandlades till Kristi lekamen och blod, fastän våra jordiska ögon icke skådade någon förändring? Låg det något otänkbart i att fiskarna i sjön samlade sig för att lyssna till den heliga Antonius, eller att stenarna ropade amen till den heliga Bedas predikan. Eller att den heliga Clemens samtidigt var i Rom och i Pisa? Är detta väl mindre otroligt än att profeten Elias bespisades af korpar i öknen och slutligen for till himmelen i en brinnande vagn? Eller att profeten Jonas förde en behaglig tillvara i hvalfiskens buk? Eller att Bileams åsna talade människotungomål? Dylika underverk omtalas ju från den kristna kyrkans alla tider, och de stora kyrkofädren och helgonen hafva just genom sådana ådagalagt sin helighet.

Så uppfylldes kristendomen af de underbaraste berättelser om heliga mäns och kvinnors bedrifter. Så öfversvämmades den med undergörande relikier: oräkneliga stycken af Kristi kors, som alla voro autentiska, par exemplar af hans mantel, framtänderna af ett helgon, stortån af ett annat. I några städer,

166

berättade man, funnos krucifix och madonnabilder, som blinkade med ögonen; i Burgos fans ett krucifix, hvars hår tillväxte sa att det måste klippas en gång i månaden. Knappt gafs det en ort, som icke hade sitt privat-helgon, till hvars underverk folket med uppbyggelse lyssnade och hvars ben, i ett rikt förgylt skrin, vid högtidliga tillfällen framställdes till beskådande.

Det vore orätt att idessa medeltida legender se idel afsigtligt uppdiktade historier. Helt säkert hade många af dem uppstått kring en kärna af sanning, som fantasin och det fromma nitet sedan utsmyckade ända till oigenkännelighet. Helt säkert hade många af de undergörande relikerna verkligen gjort sjuka helbregda i kraft af denna inbillningsförmågans inverkan på vårt nervsystem, hvilken den moderna lakevetenskapen begynt komma under fund med. Men icke desto mindre är och förblir medeltiden en period af gränslösaste lättrogenhet.

Vid sidan af lättrogenheten, benägenheten att utan kritik sätta tro till hvad helst man hör omtalas, frodades vidskepelsen, benägenheten att utan kritik ställa företeelser i sammanhang med hvarandra.

Känslan af en lagbunden ordning förefans alls icke, begäret att uppfatta företeelserna i naturen såsom orsak och verkan icke heller. Det var förmätet att på egen hand söka intränga ide öfverjordiskas rådslag; det enda människan kunde göra var att söka ställa sig väl med de goda andeväsendena och besvärja eller blidka de onda. Den enda hvilken kunde lära henne detta var kyrkan, som stod i direkt förbund med de goda makterna. Endast genom kyrkan kunde man komma in i himmelrikets härlighet. Hennes lära var den enda sanna; hvad som icke ingick i den var ett verk af djefvulen. Derfor var det till kyrkans urkunder och de heliga fädrens skrifter man vände sig, när man ville ha upplysning i en fråga hvilken som helst, och en skicklig tolkning förmådde alltid ur dem framleta svar.

Gälde det till exempel att göra klart för sig jordensbyggnad och ställning i universum, så hade man att erinra sig att Paulus på några ställen talar om jorden som ett tabernakel. Detta gör han tydligen emedan tabernaklet i Jerusalems tem-

167

pel var en afbild i smått af jorden. Tabernaklets byggnad kände man noga, och deraf slöt man att jorden var en parallelogram, två gånger så lång från vester till öster som från norr till söder. Vid dess kanter var himlahvalfvet fästadt på stadiga murar. Och så går det vidare i samma stil. Midten af denna parallelogram är upptagen af den jord vi bebo, men den är omfluten af en stor ocean, ytterom hvilken det finnes en annan jord, der paradiset låg och derifrån Noak seglade bort med arken. På ena sidan af jorden fans ett högt berg, bakom hvilket solen döljer sig under natten. – En dylik uppfattning af verldsbyggnaden konstruerades i sjette århundradet af Cosmas, en mäktig lärd och ansedd munk. Andra exegeter kom till andra resultat.

En annan, med denna nära beslägtad fråga, som under medeltiden mycket diskuterades, var den om antipoderna. De gamla astronomerna hade kommit till en ganska riktig föreställning om jordens form och hade antydtt möjligheten att levande varelser kunde finnas på den sida af jorden, som är motsatt vår egen. Mer eller mindre oklart lefde föreställningen om dessa antipoder kvar och vållade mycket hufvudbry. Cosmas redde sig dock lätt ur svårigheten. Då det i bibeln säges att Gud skapade himmel och jord, så visar detta tydligen att jorden ingalunda, såsom läran om antipoderna förutsätter, på alla sidor är omgifven af himmelen, ty vore detta fallet, skulle jorden så att säga utgöra en del af himmelen, och då hade det varit tillräckligt att säga att Gud skapade himmelen. Då det dessutom talas om jordens grundvalar, hvilket alldeles står i strid med antagandet att den vore fritt sväfvande, så är det uppenbart att antipoderna höra till dessa saker, om hvilka en kristen aldrig bör tala.

På detta sätt konstruerade man ut hvad som helst, och dessa läror hörde till dem som man icke fick tvifla på utan att utsätta sig för de värsta misstankar. Några liberala kyrkofäder hade visserligen förklarar att läran om antipoderna icke stod i direkt samband med frälsningen, men eljest var kyrkan mycket noga om att hennes läror skulle omfattas. Hon ensam hade patent på sanningen.

168

Detta kan gifva en föreställning om den skumma atmosfär af auktoritetstro och naiv lättrogenhet, inom hvilken de öfverjordiska makterna och deras underverk frodades under medeltiden.

Sitt mest storartade uttryck fick denna verldsåskådning i hexeriprocesserna, hvilka under sextonde och sjuttonde seklet tände bålen i alla delar af Europa. De voro en alldeles nödvändig följd af tidens allmänna åskådning. Då man fullt och fast trodde på förekomsten af onda änder, hvilka trädde i gemenskap med människan, då man vidare

var öfvertygad om att gemenskap med dem var den största synd som människan, Guds utkorade skapelse, kunde göra sig skyldig till, så var det naturligt att man på allt sätt skulle söka bestraffa den så väl för syndarens egen skuld, som ju ej var värd ett bättre öde, som ock för hans medbröders, på det de icke måtte förfalla till samma synd. Hvad folkfantasin då såg, lättrogenheten utbredde samt stat och kyrka i förening, såväl i katolska som i protestantiska länder, bestraffade, gränsar hardt nära till det otroliga. Att djefvulen i gestalt af sköna ynglingar eller ännu hellre fagra jungfrur plögade förföra människorna, det hade man länge trott, liksom ock att han företrädesvis älskade förbund med gamla kvinnor, hvilka han utrustade med all möjlig makt till det onda mot att de efter sin död tillföllo honom. Men nu fick man den mest detaljerande kännedom om allt detta. Man visste huru de genom luften på kvastkäppar redo till de nattliga sammankomsterna, som hexorna höllo med mörksens furste, man kände huru allt tillgick vid dessa orgier. Om någon påstod sig hafva sett en kvinna på dylik färd till Blåkulla, så hjälpte inga vittnens utsago att hon samtidigt legat i sin säng; antingen hade djefvulen förvändt vittnenas ögon eller också hade han, medan den anklagade var ute på färd, i hennes ställe lagt en skenkropp. Och i nittionio fall af hundra blef den anklagade fäld, ty i betraktande af satans illfundighet och många konster gälde det vid hexeriprocesserna att hellre fälla än fria.

Det tyckes som om all den öfvertro, hvilken i sekler hopat sig i människosinnet under inverkan af en fullständigt ohejdad fantasi, omsider måste komma till ett riktigt häftigt ut-

169

brott, innan en sund utveckling åter kunde vidtaga; det tyckes som om ingenting mindre än jemmerropen från tiotusentals bål kunde väcka till lif den slumrande eftertanken.

Men det var endast småningom som Europas folk frigjorde sig från dessa mörka föreställningar. Man kan icke angifva någon bestämd tilldragelse, som skulle beteckna en plötslig omsvängning i det allmänna föreställnings sättet, man kan icke säga att till exempel hexeriets orimlighet skulle hafva blifvit vetenskapligt ådagalagd, men från slutet af 1600:talet gjorde sig småningom en reaktion mot förföljelsen gällande, först hos enskilda upplysta andar, sedan hos allt flere och flere. De gamla utsagorna tillfredsstälde icke mer. Kritiken och forskningsbegäret hade ersatt den gamla lättrogenheten. Erfarenheten togs till råds, och hvad som stridde mot den möttes med misstroende. Man fäste sig icke vidare vid barns berättelser om Blåkullafärder och onda andar, man begärde positiva bevis, och då sådana icke kunde ges, så tillskref man deras utsagor en upphettad fantasi och förlorade tron på alltsamman. Så afmattades anklagelserna och förföljelserna småningom, under det tron på de onda andarna alltmer aftog.

Denna reaktion stod i närmaste saraband med den allmänna förändring i sättet att tänka och sättet att betrakta naturen, hvilken under renaissancen begynte med återupplifvandet af de sjelfständiga studierna, framför allt af naturvetenskaperna, och som på det andliga området fick ett, om också svagt uttryck i reformationen, samt kanske kortast kan betecknas såsom förnuftets frigörelse från all slags auktoritetstro.

Det var på ett område, som mer än andra syntes säkerställt för angrepp, som de öfvernaturliga makterna till först ledde ett afgörande nederlag. Det var ute i verldsrymden. De stora astronomiska upptäckterna visade att i stjernverlden herskade en lagbundenhet, som de lärda under medeltiden icke ens hade drömt om, fastän deras föregångare bland araberna och tidigare kulturfolk haft en tydlig förnimmelse deraf. Då Newton uppvisade att himlakropparnas rörelser bestämmas af samma kraft, som på jorden gör att stenen faller till marken, så dogo alla de planetariska andarna af brist på sysselsättning och kunde

170

icke heller vidare utöfva något inflytande på människans öden. Kyrkan stridde väl emot de nya läroarna; med sin benägenhet för en på menskligt manér styrande och ställande Gud vädrade hon i dem farliga fiender. Men hon måste retirera i sakta mak, lemnande alla sina lärda funderingar, både Cosmas' och andras, såsom byte åt den framryckande vetenskapen, och i dag finnes det väl icke många prester, som betvifla sanningen af Copernici och Newtons läror eller finna att antagandet af dem på något sätt gör intrång på Vår Herres maktfullkomlighet.

Ifrån denna periferiska del af den yttre världen har föreställningen om lagbundenheten trängt oss allt närmare in på lifvet¹, ständigt tillintetgörande några af de i naturen huserande andeväsendena.

Fullständigt inom den oorganiska världen. Hvart hafva de tagit vägen, alla dessa elementarandar, som alkemisterna med besvärjelser sökte kufva under sin vilja? Borta äro de, och allt godtycke med dem. Kemisten undersöker kropparnas inverkan på hvarandra, han uppvisar sammanhanget mellan deras egenskaper, och han upptäcker de lagar, som beherska företeelserna. Aldrig känner han behof att antaga några öfvernaturliga väsen, som ingripa i de företeelser han studerar. Ingen kemist betviflar att dessa fenomen inträffa med nödvändighet, att till exempel syre och väte, på ett visst sätt förenade med hvarandra, måste gifva den kropp vi kalla vatten, och att detta vatten är vatten och icke kan förvandlas till vin. Likaså i fysiken. Gudomens förskräckligaste attribut, blixten, visar man vara en elektrisk gnista, den man i mindre skala kan efterhärma och mot hvars förstörande verkan man kan skydda sig. Till och med för väder och vind, de skenbart mest godtyckliga af alla företeelser, upptäcker man orsakerna och får sålunda i sin makt att förutsäga dem.

1. För den, som vill taga närmare kännedom om den fria forskningens historia, kunna vi på det bästa rekommendera *Draper*, Den europeiska forskningens historia; öfvers. af O. V. Ålund; Sthlm 1883, pris 7 kronor, ett arbete hvilket vi alltför länge försummat att omnämna i Tidskriften. – En ytterst intressant framställning af medeltidens verldsåskådning finnes i *Medeltidens magi* af *Viktor Rydberg*, hvilket arbete liksom *Leckys* *The raise and influence af rationalism in Europe* i mångt och mycket varit af gagn vid nedskrifvandet af denna uppsats.

171

Alla oberäkneliga andeväsen äro fullständigtbannlysta från den oorganiska naturen. När ett fenomen icke inträffar på sådant sätt, som man haft anledning vänta på grund af sin kännedom af förhållandena, åtnöjer man sig alls icke med att antaga ett hemlighetsfullt, oåtkomligt ingripande, utan analyserar fenomenet i alla dess detaljer och slutar med att finna att någon obeaktad omständighet modifierande inverkat på dess förlopp eller att man gjort sig en oriktig föreställning om de verkande lagarna och att man således bör förändra sin uppfattning af dem.

Äfven i fråga om den organiska världen möter oss samma sträfvan efter lag. Naturalhistorien har från en blott och bart beskrifvande ståndpunkt redan höjt sig till en sammanställande och resonnerande, derifrån hon söker uppåtdaga betingelserna för växternas och djurens mångfaldiga former och lifsförrättningar; man talar om morfologiska lagar och fysiologiska lagar. Likaså vill man uppställa historiska lagar, statistiska lagar, sociala lagar, psykologiska lagar, moraliska lagar. Man kan knapt öppna en modern framställning af hvilken vetenskap som helst utan att träffa på denna sträfvan. Den ena vetenskapen har hunnit längre än den andra, astronomin, som på förhand kan beräkna så godt som allt inom sitt område, längst, de sociala och de moraliska vetenskaperna minst långt. Men på alla håll är samma sträfvan omisskännelig: inga osynliga andeväsen, som, mer eller mindre ofta ingripande, utföra högre andars order, utan i deras ställe abstrakta lagar, som hvarken böner beveka eller besvärjelser skrämja, omutliga lagar, som vi måste söka lära känna.

En följd af allt detta är att andeväsendena nu mera spela en mycket obetydlig roll i de bildade klassernas allmänna föreställningssätt. De flesta af dem hafva redan dött utan att man kan angifva något bestämdt dödsår; de hafva småningom, då de ej mer behöfts, upplöststill intet. De öfverlevande anträffas vanligen som allegoriska personligheter i viss slags poesi, på taflor och i barnböcker, men det förljudes icke att man skulle taga någon hänsyn till dem i det dagliga lifvets handel och vandel; mycken skrock och vidskepelse finnas väl ännu kvar, och det på håll, der man minst väntade det, men i allmänhet

172

skämtes man att erkänna sin tro på andar af ett eller annat slag.

Det är till teologiska handböcker man måste vända sig för att få upplysning af nyare datum rörande dessa väsen, men till och med der (Granfelts dogmatik, 3 uppl. s. 146) försäkras det att den närmare utläggningen af englaverldens väsen på vår närvarande ståndpunkt af erfarenhet och insigt ej kan vara utan sin dunkelhet och att den derfor lemnat rum åt olika teorier. Till och med rörande dessa väsens vistelseort sväfvat man i okunnighet. För icke länge sedan var man böjd för att antaga att de hade sin bostad på de andra himlakropparna, men, menar vår författare, sedan spektral-analysen visat att en stor del af dessa äro formliga eldhaf, så torde denna hypotes böra uppgifvas. Så mycket har man emellertid klart för sig att de onda andarna eller demonerna, då de farit ut ur människan, begifva sig till ödemarkerna eller lefva i luften eller fara i svinen – en i sanning ömklig existens i jernförelse med deras forna, mäktiga tillvara.

Allt detta är ju ganska möjligt, och ingen kan bevisa att luften icke är uppfylld af osynliga, okroppsliga demoner, men så länge det icke finnas andra skäl för antagande af deras tillvara än några enskilda ställen i bibeln, så torde man tills vidare lugnt kunna försumma dem.

Samma väg som de öfvernaturliga väsendena hafva de öfvernaturliga tilldragelserna, underverken, försvunnit. Vi äro visserligen, i ångans och elektricitetens tidevarf, omgifna af de underbaraste saker: lokomotiv, som med brusande fart förflytta resenären från världens ena ända till den andra, telegrafer som med blixstens hastighet leda det skrifna ordet längs oceanernas botten, telefoner, som föra vår stämmas ljud på otroliga afstånd, elektriska lampor, som göra natten till dag. Allt detta är storartadt och underbart, och våra förfäder skulle, om de oförmodadt hade fått se detta, talat om underverk eller trolldom. Men vi, blaserade barn af en otrogen tidsålder, vi förvåna oss knapt deröfver; vi finna allt så naturligt och hvardagligt. Hvarje upptäckt, som göres, kontrolleras genast på tusen håll; hvarje uppfinning tillgodogöres i de aflägsnaste nejder. Och så snart vi veta att ett fenomen,

173

det må synas huru egendomligt som helst, alltid uppträder under vissa bestämda förutsättningar, så har det förlorat sin karaktär af något ensamstående, af något skildt underbart. Äfven om vi icke äro i stånd att uppvisa orsakerna till en ovanlig företeelse, så tveka vi dock att beteckna den som ett underverk. Höra vi till exempel att en person fallit till marken från femte våningen i ett hus och att han brutit armar och ben af sig, så finna vi det högst naturligt, men om han deremot alls icke skadat sig, så säga vi »det är ju nästan ett underverk». Vi angifva dermed att händelsen är i hög grad ovanlig och stridande mot vår erfarenhet, men vi bibehålla vår skeptiska ståndpunkt, vi inskjuta det lilla ordet »nästan» och antyda derigenom vår öfvertygelse att allt tillgått på ett fullt begripligt sätt, att den fallande personens läge i det ögonblick han störtade ned, hans rörelser under fallet, luftens motstånd, beskaffenheten af hans kropp och af marken, att allt detta tillsammans gjorde att han icke skadade sig. För par hundra år sedan hade man säkert lemnat bort »nästan» och sagt »det är ett underverk», och ännu i dag finnes det en stor mängd personer, som göra på samma sätt och i en dylik tilldragelse se ett skildt ingripande af öfvernaturliga, i hvardagslag icke verkande makter.

Öfver hufvud förhålla vi oss dock ytterst kritiskt gentemot alla moderna underverk, undergörande madonnabilder och dylikt. Äfven helgonens underverk, hvilka under långa århundraden utgjort föremål för den renasto uppbyggelse, ha så godt som fullständigt råkat i glömska; i protestantiska länder känner ingen till dem, i katolska endast den okunnigaste delen af folket.

Teologerna taga emellertid underverken i försvar och vårda samvetsgrant ett litet urval sådana. De måste medgifva att man hör färre underverk omtalas från våra dagar än från forna tider, i hvilket afseende de skylla på tidens otro och människornas ondska, men de hålla före att tron på underverk är ett lifsvilkor för alla religioner och tron på de bibliska underverken i synnerhet för den kristna.

Hvad man emellertid menar med underverk, derom äro åsigterna något delade. Det vore i stil och i konsekvens med

174

den medeltida uppfattningen, om teologerna tänkte sig underverken verkställda af englar, men den obskura ställning, i hvilken dessa efter hand råkat, har gjort att man nästan alltid tänker sig dem utförda af verdens högsta styresman, och i allmänhet torde man kunna säga att teologerna med underverk förstå hvarje »omedelbart ingripande» af Gud i verldsordningen. Den i hvardagslag mest gängse uppfattningen är grundad på de väl kända bibliska berättelserna. När vi som barn läste att Kristus mättade fem tusen man med fem bröd och två fiskar, att han gick på vattnet, att han uppväckte Lazarus från de döda, att han sjelf uppstod från de döda och på sistone uppfor till himmelen, samt hörde dessa tilldragelser kallas underverk, så fick för oss ordet underverk betydelse af en händelse, som står i fullkomlig strid mot allt hvad som eljest händer i verlden, eller, öfversatt till den fullvuxnas språk, en händelse, hvilken innebär ett upphäfvande af de naturlagar, hvilka vi äro vana att betrakta såsom oföränderliga.

I denna mening hyllas underverksbegreppet af en mängd absolut troende. De åberopa sig på Guds allmakt och antaga att ingenting är omöjligt. Det faller sig för dem alls icke svårt att tänka sig möjligheten af att Gud i ett visst ögonblick skulle upphäfva tyngdlagen och låta alla kroppar på jorden sväfva uppåt en stund för att sedan återställa dem på deras platser. På samma sätt i spekulativa frågor. Vårt svaga förstånd, säga de, kan visserligen icke fatta att tre kan vara lika med ett, eller att två och två tillsamman kunna göra fem, ej heller kunna vi tänka oss en trekantig kvadrat eller en fyrhörnig triangel, men för Gud är ingenting omöjligt, han kan åstadkomma detta. För dem äro alla de bibliska underverken obestriddliga fakta, hvilka man icke ens får söka att på något rationalistiskt sätt förklara, ty om detta lyckades skulle de beröfvas sin egenskap att vara särskilda nådeshandlingar af Gud, genom hvilka han uppenbarat sig för menskligheten. Resonnerar man till exempel med dem om berättelsen huru Kristus bespisade 5000 män, kan man få dem att medgifva att detta icke varit något underverk, om de 5000 icke varit hungriga. Men säger man så att hela händelsen är omöjlig under antagande att de 5000 voro hung-

175

riga, alldenstund i vår uppfattning af begreppet hungrig ligger att icke låta mätta sig af $\frac{1}{2500}$ fisk och $\frac{1}{1000}$ bröd, så svarade att det underbara just ligger deri att – och så vidare. Ett antagande att åhörarena voro så gripna af hvad de hört, att de icke hade lust att förtära något, förkasta de naturligtvis, ty ett dylikt medgifvande innebure att många både andliga och världsliga talare senare gjort samma underverk. Med dylika troende lönar det sig icke att disputeras. Deras sinnelag härstammar i rätt nedstigande led från denna medeltida tro, som såg vin förvandlas till blod och såg heliga män flyga genom luften. Hvad de tro, det tro de, och dermed punkt.

Andra åter antaga att inga naturlagar öfverträdas vid underverken, men att Gud, som »medelbart» styr världen genom naturlagarna, vid vissa tillfällen finner för godt att »omedelbart» ingripa och att han då åstadkommer något, som vi kalla underverk. De tänka sig Gud ungefär som en ingenjör, hvilken konstruerat och bygt en maskin, hvilken han beständigt håller i gång. Under vanliga förhållanden går den sin jemna takt, men ingenjören kan efter behag göra »sakta», »stopp» och »back», utan att han därför gör något, som kan sägas strida mot ordningen i det hela. Hvarför han gör så, det är hans ensak.

Nära öfverensstämmande med denna uppfattning är den, som i vetenskapliga teologiska arbeten (Granfelts dogmatik, 3 uppl. s. 137) göres gällande. Man tänker sig underverken icke som en öfverträdelse af naturlagarna, utan som ett skapande af nya sådana, »och dessa nya verkningar, dessa högre lagar och krafter, så snart de en gång begynt inträda i det existerande, allmänna lifvet, pläga sedermera derstädes fortleva i regelrätt naturlig verksamhet». Sedan till exempel den oorganiska naturen, materien, var skapad och nått en sådan utveckling att den erbjöd en tjenlig basis för växtlifvet, skapades genom ett skildt underverk först växtverlden och sedan i dess spår djurverldens olika ordningar samt sist människan. Lika så litet som alla den oorganiska tillvarelsens lagar förmådde frambringa en enda lefvande växt, lika litet voro samtliga växtrikets lagar i stånd att besjåla ett enda djur. Med den organiska världen

176

inträdde nya naturlagar, och dessa nya under rubbade på intet sätt komplexen af förut gällande naturlagar.

Det är, som synes, en betydlig skilnad mellan den medeltida uppfattningen af de öfvernaturliga makternas ingripande och det nittonde seklets, både inom och utom teologernas läger.

Hvad är det som förorsakat förändringen? Det är närmast den vetenskapliga forskningen, som fördrifvit de osynliga andarna från den ena af deras positioner efter den andra samt i deras ställe insatt lagar och egenskaper och som, ständigt framskridande med kritisk försigtighet, pröfvande och afvägande, undanträngt den forna lättrogenheten och vidskepelsen, så att människorna icke mer äro nöjda med en auktoritet, utan fordra bevis, och i stället för ett oåtkomligt godtycke spåra en förnuftig lagbundenhet, äfven der en sådan ännu icke är uppvisad. Det kan väl icke bestridas att vi äfven för närvarande vädja till auktoriteter i frågor, der vi icke hafva tillräcklig sakkännedom; huru mången af oss kan till exempel säga sig fullständigt beherska bevisen för jordens gång kring solen, och icke desto mindre äro vi fullt öfvertygade att de vanliga uppgifterna äro riktiga, ty vi veta att de vetenskapliga läroarna icke uppstälts såsom ofelbara, utan varit och äro underkastade förnuftets och erfarenhetens pröfning.

Derför är det ett fåvitskt tal att säga att vetenskap och religion ingenting hafva att skaffa med hvarandra. Man säger visst ofta att tro och vetande, religion och vetenskap ingenting ha med hvarandra att göra, och för denna åsigt finner man stöd i det

obestridliga förhållandet att olika vetenskapsmän hysa de mest skiljaktiga religiösa åsikter, varierande från den mest ortodoxa bibeltro till den fullständigaste ateism. Men lika litet som man af den omständigheten, att en person ena dagen har en åsigt och dagen derpå en alldeles motsatt, får sluta till att folks åsikter under olika dagar ingenting ha att göra med hvarandra, lika litet får man af det anförda förhållandet sluta att vetenskap och religion äro oberoende af hvarandra. Ingenting är vanligare än att se personer omfatta en åsigt, men af tankelättja eller slöhet underlåta att taga reda på dess följder och jemföra dem med sina åsikter på andra områ-

177

den. Eller om de draga konsekvenserna deraf, men finna dem stå i strid med andra, kära åsikter, så förkasta de helt enkelt dessa konsekvenser, utan att därför förkasta deras ursprungliga premiss. Det finnes de, som helt naivt påstå att man mycket väl samtidigt kan hylla darwinismen och kyrkans lära, darwinismen hvilken, som bekant, antar att människan under långsamma förändringar utvecklats sig från något högre apiskt djur, och kyrkoläran, ihvilken det är en väsentlig dogm att människan i begynnelsen skapades med de högsta fullkomligheter. Det finnes de, som försäkra att geologin endast bekräftar kyrkans lära, geologin, som funnit att tusentals varelser lefvat och dött på jorden långt före människan, och kyrkoläran, som påstår att döden gjorde sitt inträde i världen först med våra första föräldrars syndafall. Det finnes sådana mångsidiga naturer, hos hvilka, så att säga, den högra hjernhalvan icke vet hvad den venstra tänker och som icke känna något behof af en konsekvent genomtänkt verldsåskådning. Att sådana äfven finnas bland vetenskapsmän är ett beklagligt förhållande, men något annat än människonaturens skröplighet bevisar det icke. Om någonsin ser man tydligt i afseende å underverken huru de vetenskapliga insigterna modifierat de religiösa åsikterna, man får blott icke glömma att alla dessa medeltida föreställningar om det öfvernaturliga, hvilka vi nu så öfverlägset betrakta, på sin tid varit lefvande föreställningar i folkens religion och på deras känslolif och tänkesätt utöfvat ett inflytande, som kanske varit mer intensivt än det våra egna religiösa föreställningar på oss utöfva.

Äfven framgent skall vetenskapen och det vetenskapliga sättet att tänka inverka på de religiösa åsikterna, närmast på uppfattningen af det öfvernaturligas ingripande. De bibliska underverken skola betraktas med allt mer kritiska blickar. Man skall allt allmännare söka förklara dem på naturlig väg, och de fall, för hvilka man icke finner någon rationel förklaring, skall man icke vidare sätta tro till, utan betrakta som sagor och myter från forna tider. Det skall aldrig kunna på ett fullt öfvertygande sätt bevisas att historien om Jonas och hvalfisken är en fabel, då hvarken profeten eller hvalfisken eller några vittnen

178

stå att anträffas, men icke desto mindre kan man med säkerhet förutsäga att den skall nedsjunka till sagans område. På samma sätt med alla andra, hvilka icke uppfylla de

vanliga fordringar på trovärdighet, som vi ställa på berättelser, dem vi icke kunna kontrollera.

Och om man af den vetenskapliga forskningens allmänna gång hittills får draga några slutsatser rörande dess framtida eröfringar, om man får hoppas, och det göra väl de flesta naturforskare, att en strängt lagbunden ordning skall befinnas herska på alla områden, som den menliga tanken beträder, så är det uppenbart att underverksbegreppet icke kan bestå ens i sin mest reducerade form såsom ett skapande af nya naturlagar eller såsom ett särskildt afpassande af redan bestående för vissa ändamål. Underverksbegreppet öfver hufvud hvilar på antagandet af en öfver naturen stående, vid vissa tillfällen i denna ingripande makt, och för en dylik makt blefve det efter hand ingenting kvar att göra. Hvarje naturforskare måste medgifva att det ges oändligt mycket i naturen, som han icke kan förklara – likasom han också måste beklaga att många finnas, hvilka bedrifva mycken humbug med sitt vetande och inbilla sig att just nu år 1884 hela världssammanhanget vore alldeles klart – men hvad som leder och uppehåller honom vid hans arbete, om han är en tänkande naturforskare, det är hans bestämda öfvertygelse att det oförklarade kan förklaras, att äfven de företeelser, som i dag tyckas oss mest gåtfulla, en gång skola utredas. Det finnes väl knappast en mer mystisk företeelse än alstringen af en ny, lefvande varelse, men ingen naturforskare skall kunna förmås att i denna se resultatet af ett öfvernaturligt ingripande, lika litet som han antar ett dylikt, då han ser en syra och en bas förena sig till ett salt med alldeles andra egenskaper än komponenterna. Den som vill må kalla det ett underverk. En naturforskare gör det icke, ty han är öfvertygad att äfven i det mer invecklade fallet alldeles bestämda lagar råda, om ock dessa ännu äro okända och kanske senare än alla andra skola uppdagas. Ej heller skall han för att förklara de första lefvande varelsernas uppkomst taga sin tillflykt till en efter menlig modell gjord skapare, »en mycket högt organiserad

179

vertebrat i gasform», som så och så många år före Kristi födelse utfärdade några nya naturlagar, i kraft af hvilka lefvande väsen begynte finnas till, och som kanske efter en tid skall upphäfva dessa lagar och ersätta dem af andra. Han bekänner öppet att han om dessa saker vet ingenting, men han tror att problemets lösning bör sökas i världen sjelf och icke utom henne, att lifvet på jorden med nödvändighet framkallats och utvecklats af de i världen verkande krafterna. Han medger att hans förklaring af företeelserna är endast relativ, att han med sitt förnuft icke kan fatta världens yttersta upphof. Han medgifver, om man så vill, att världen sjelf med alla sina lagar i samverkan är ett underverk, men han tror att inga underverk ske i denna värld; han har intet behof deraf. Andra ha en annan tro. Framtiden skall visa hvilken af de två skall öfverleva den andra.

Fredr. Elfving.

180